

БІРІНШІ БРИТАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ИМПЕРИЯДАҒЫ ҚҰЛДЫҚ САЯСАТТЫҢ РӨЛІ МЕН САЛДАРЫ

Едилханова С.А.

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Бірінші Британ империясы XVII ғасырдың басынан XVIII ғасырдың соңына дейінгі кезеңді қамтиды. Осы уақытта Англия өз ықпалын Еуропадан тыс кеңейтіп, алғашқы ірі отарлық иеліктерін құрды. Империяның негізі Солтүстік Америкадағы отарлардан, Кариб теңізі аралдарындағы плантациялардан және Үндістандағы сауда бекеттерінен бастау алды. Алғашқы отарлар көбінесе экономикалық мақсатта құрылды: шикізат өндіру, қант пен темекі сияқты тауарларды Еуропаға экспорттау басты орын алды.

Ағылшындар Атлант мұхитындағы сауда жолдарын бақылауға ұмтылды. Бұл мақсатта әскери-теңіз күштері мен сауда компаниялары, соның ішінде ең танымалы — Ост-Үнді компаниясы қолдау тапты. Бұл компания Азиядағы ағылшын ықпалының артуына жол ашты. Сонымен қатар, Британия Атлантикадағы үшбұрышты саудада маңызды рөл атқарды, бұл құл саудасымен тығыз байланысты болды [1.15].

Бірінші Британ империясы кезеңінде Англия әлемдік держава ретінде қалыптасып, жаһандық бәсекеге белсенді түрде араласты. Бұл процестер Ұлыбританияның экономикалық және саяси қуатын едәуір арттырды, алайда отарлардағы әлеуметтік қайшылықтар мен қарсылықтардың туындауына да себеп болды. Шын мәнінде, 1580 жылдарға дейін ағылшындар Жаңа әлем туралы ақпаратты негізінен континенттік еуропалық авторлардың еңбектерінен алды. Бұл еңбектердің көпшілігі ағылшындардың басты қарсыластары — испандықтардың қаламынан шыққан. Сол себепті де бұл дереккөздер жиі біржақты және ағылшын мүдделеріне сай келмейтін сипатта болды. Осындай шығармалардың аудармаларына ағылшын географы және шіркеу қызметкері Ричард Хаклюйт қайта-қайта жүгініп отырды. Оның еңбектерінің арқасында ағылшындар Солтүстік Америка жайлы алғашқы нақты мәліметтерге ие болды. Гарриоттың еңбегінің жариялануы Елизавет дәуіріндегі ағылшындардың Солтүстік Америкада орнығуға бағытталған маңызды әрекеттерінің бірі болды. Алайда бұл әрекеттерден кейін де Америка, әсіресе оның орта ендіктері туралы ағылшындарда толық әрі нақты түсінік қалыптаса қойған жоқ [2.16].

Жаңа замандағы құлдық саясаттың тарап, орнауындағы британдықтардың үлесі. Құлдық – адамзат тарихындағы ең қаралы құбылыстардың бірі. Ежелгі

замандардан бастап әртүрлі қоғамдарда құлдық жүйесі қалыптасты. Құлдар әдетте соғыста тұтқынға түскендерден, қарызын өтей алмаған кедейлерден немесе күшпен әкетілген халықтардан құралды. Олар жер өңдеп, құрылыс жұмыстарында, үй шаруашылығында және ауыр еңбекті қажет ететін басқа салаларда қолданылды. Құлдық экономиканың дамуына ықпал еткенімен, адам құқықтарын аяққа таптады. Әсіресе Атлант мұхитындағы құл саудасы Еуропа елдерінің отаршылдық саясатының бір бөлігіне айналды. Африкадан Америкаға миллиондаған адам зорлықпен жеткізіліп, ауыр еңбекке мәжбүр болды. Құлдықтың жойылуына қарсы қозғалыстар XVIII-XIX ғасырларда күшейді. Ағартушылар, гуманистер және революциялық қозғалыстар адамның негізгі құқықтарын қорғау қажеттігін алға тартты. Ақыры көптеген елдерде құлдық заң жүзінде жойылып, адам бостандығы мойындала бастады [3, 46].

Ағылшындардың құлдықпен айналысуы XVI ғасырдың соңында басталды. 1562 жылы Джон Хокинс бастаған ағылшын кемелері алғаш рет Африкадан құлдар тасымалдады. Кейін бұл іс жүйелі түрде жалғасып, XVII-XVIII ғасырларда ағылшындардың құл саудасындағы рөлі айтарлықтай артты. Олар Африкадан адамдарды сатып алып, Кариб теңізі мен Солтүстік Америкаға жеткізді. Онда құлдар плантацияларда ауыр жұмыс істеді. Бұл саудадан ағылшын көпестері мен байлары үлкен табыс тапты. 1672 жылы Англия Корольдік Африка компаниясын құрып, бұл істі ресми түрде қолдады. Лондон, Бристоль, Ливерпуль сияқты портты қалалар осы сауданың арқасында дамыды. Бірақ XVIII ғасырдың соңында құлдыққа қарсы қозғалыстар күшейіп, нәтижесінде 1807 жылы Англия құл саудасын заңмен тоқтатты, ал 1833 жылы құлдықтың өзі де жойылды. Португал теңізшілері Гвинея шығанағын ашқанға дейін және Колумб Палостан аттанар алдында кем дегенде жиырма жыл бұрын Лиссабонда Гвинея жағалауындағы негрлер сатылатын құл базары құрылды. Морлардан португалдықтар ұлы шөлдің оңтүстігінде Құдайдың қарғысына ұшыраған және құл болуға тағайындалған нәсілге жататын көптеген қара халықтардың бар екенін білді. 1502 жылға қарай африкалықтарды тасымалдайтын бірінші кеме шахталарда жұмыс істеуге тағайындалды, Гаитидегі пирстерге қонды. Содан бері құл флоты Гвинея жағалауына және сол жерден 1888 жылы Бразилияда құлдық жойылғанға дейін дерлік жүзіп кетті [3.27].

Бастапқыда құлдар теңіз жағалауындағы ауыл тұрғындары тарапынан, еуропалықтардың алып келген алтын немесе балауызға айырбасталып отырды. Құл таситын кемелер жағалау бойымен саяхаттап, әр жерден аз мөлшерде құлдар, піл сүйегі немесе алтын жинады. Бірақ кей өңірлерде құл да, бағалы

заттар да болмай, жүктеме толтыруға көп уақыт қажет болды. Мұндай сауда қауіпті еді, ал жергілікті сатқындармен келісімге келу оңай болмады. Осы қиындықтарға байланысты еуропалықтар құл саудасын жеңілдету үшін жағалауда шағын бекіністер салу туралы шешім қабылдады. Бұл бекіністер "құл зауыттары" деп аталды. Онда басшылар жергілікті тұрғындармен келіссөз жүргізіп, оларды ішкі аймақтардан құл әкелуге ынталандырып отырды. Әкелінген құлдар кемелер келгенше арнайы күзетпен сақталатын қораларға қамалды [3.28].

Батыс Африканың бұл құлдық жағалауы Кабо-Верде аралдарының солтүстігіндегі Сенегал өзені мен экватордан алты градус оңтүстікке қарай Конго өзені ағып жатқан аймақтың арасында орналасқан. Бұл көптеген құмды жағажайлары бар аласа жағалаудағы жер, бірақ оның көп бөлігі улы батпақтармен жабылған атырау аймақтарымен шектеседі, олар арқылы елге еніп жатқан шағын өзендердің сансыз арналары өтеді. Порттар аз, сауда кемесі қандай да бір өзеннің сағасындағы таяз жерлерден якорь іздеуге немесе жағадан қауіпсіз қашықтықта зәкір қоюға міндетті, ал сауданы құмды жағаға соғылған үлкен толқындар айдаған каноэлар мен қайықтар жүргізеді. Бұл ел негрлермен тығыз қоныстанған және төрт ғасырға жуық уақыт бойы Батыс Үндістан мен Америкаға қажетті құлдарды қамтамасыз етіп келеді. Қатыгездік, ауру мен өлім бұл саудадан ажырамас еді. Горе аралы мен Гамбия — Алтын жағалау мен Кот-д'Ивуар — Вида, Ескі Калабар және Бонни — адам етінің жиіркенішті саудасына байланысты сәйкес мағынаға ие кейбір атаулар.

Алғашындар құлдар теңіз жағалауындағы ауылдардың негрлерімен құлдық кемелермен жеткізілетін алтынға немесе балауызға сатылды. Содан кейін мұндай кемелер бірінен соң бірі жағалау бойымен біршама қашықтықта жүріп, бір жерде бірнеше негрлерді, бір жерден піл сүйегі немесе алтын жинады. Кейбір аялдамаларда не құлды, не піл сүйегін табу мүмкін болмады, ал лайықты жүкті алу үшін көп уақыт қажет болды. Жағалау еуропалықтар үшін апатты болды, ал сатқын негрлермен сауда жасау өте қауіпті болды. Көп ұзамай еуропалықтардың шағын елді мекендерін құлдық жағалау бойына қысқа мерзімде отырғызу жоспары қабылданды. Бекіністермен қорғалған, кейде айтарлықтай көлемі мен күші бар олар құл фабрикалары деп аталды, ал зауыт бастығының немесе қолбасшының міндеттеріне негрлермен келіссөздер жүргізу және оларды құлдарды аулау мақсатында экспедициялар ұйымдастыруға ынталандыру кірді. Ішкі аймақтардан әкелінген құлдар айырбас арқылы сатып алынды, содан кейін құлдық кемелер келгенге дейін құлдық қоралар деп аталатын сарайларда немесе қоймаларда күзет астында ұсталды [3.

47]. Алғашындар құлдар теңіз жағалауындағы ауылдардың негрлерімен құлдық кемелермен жеткізілетін алтынға немесе балауызға сатылды. Содан кейін мұндай кемелер бірінен соң бірі жағалау бойымен біршама қашықтықта жүріп, бір жерде бірнеше негрлерді, бір жерден піл сүйегі немесе алтын жинады. Кейбір аялдамаларда не құлды, не піл сүйегін табу мүмкін болмады, ал лайықты жүкті алу үшін көп уақыт қажет болды. Жағалау еуропалықтар үшін апатты болды, ал сатқын негрлермен сауда жасау өте қауіпті болды. Көп ұзамай еуропалықтардың шағын елді мекендерін құлдық жағалау бойына қысқа мерзімде отырғызу жоспары қабылданды. Бекіністермен қорғалған, кейде айтарлықтай көлемі мен күші бар олар құл фабрикалары деп аталды, ал зауыт бастығының немесе қолбасшының міндеттеріне негрлермен келіссөздер жүргізу және оларды құлдарды аулау мақсатында экспедициялар ұйымдастыруға ынталандыру кірді. Ішкі аймақтардан әкелінген құлдар айырбас арқылы сатып алынды, содан кейін құлдық кемелер келгенге дейін құлдық қоралар деп аталатын сарайларда немесе қоймаларда күзет астында ұсталды. Мұндай сауда орындарын ағылшындар, француздар, голландтар және португалдар Кабо-Верде аралдарынан Конгоға дейінгі батыс жағалауда құрды. Бұл жер әдетте құлдарды жеткізуді жеңілдету үшін өзеннің сағасына жақын жерде таңдалды. Кейде сауда орны салқын және сау жерде - жағалаудағы шағын аралда салынған [4.78].

Ірі бекіністер әдетте үлкен аумақты алып жатты және олардың қабырғаларының ішінде казармалар, тауарлар қоймалары мен құлдарды қамайтын орындар орналасты. Бұл бекіністерге жұмыс істеген жергілікті тұрғындар бекініс сыртындағы лашықтарда тұрды, бірақ олар да мылтықпен қорғалған аумақта болды. Британдықтардың басты бекінісі Алтын жағалаудағы Кейп-Жағалау сарайы еді. Оған жақын жерде португалдар салған, кейін голландтар иеленген Сент-Джордж дель Мина орналасқан. Француздар Сенегал сағасында Форт-Луи мен Горе аралында бекіністер салды. Ал Гамбияда Форт Джеймс, сондай-ақ Анамабо, Аккра және Видада басқа да маңызды бекіністер болды. Бұл нысандар 50-60 мылтықпен қаруланған және жергілікті халыққа шабуыл жасау мүмкін болмайтындай мықты қорғалған еді. Көптеген бекіністер тіпті еуропалықтардың ұзақ қоршауларына да төтеп бере алды [4.88].

Африка жағалауындағы бекіністерде орналасқан ағылшын сарбаздары әскери тұрғыдан әлсіз болатын. Олар көбінесе шайқасқа қатыспай, бос уақыттарын ішімдік ішіп, ойын ойнап өткізді. Жағалаудағы климат пен аурулар салдарынан сарбаздар екі жыл ішінде қызметке жарамсыз болып қалатын. Оларды сырт көзбен көрген адамдар әлсіз, ауруға шалдыққан, киімі кір, түрі

қорқынышты адамдар деп сипаттаған. Кейбіреулер оларды маскүнем дезертирлер немесе соғыс тұтқындарына теңеді. Ағылшындардың Африкадан құл тасымалдауы XVI ғасырдың ортасынан басталды. 1562 жылы Джон Хокинс алғашқылардың бірі болып Гвинея жағалауынан құлдарды Америкаға апарды. Бұл сапар табысты болғандықтан, кейін тағы да осындай экспедициялар жалғасын тапты. 1618 жылы король Джеймс I Гвинеямен сауда жасау үшін акционерлік қоғамға рұқсат берді, алайда жеке саудагерлер мен контрабандашылар бұл ережені елемей, өз беттерінше сауда жасай берді [4.90].

1662 жылы жаңа компания құрылып, оның басшысы корольдің ағасы – Йорк герцогы болды. Бұл компания Африкадан жыл сайын үш мың құл жеткізуді мойнына алды. Сауда өте табысты болды: Англияға алтын шаңы көптеп әкелініп, соның құрметіне 21 шиллингтік жаңа алтын монета – «гинея» шығарылды. Онда король бейнесінен бөлек, символ ретінде кішкентай пілдің бейнесі де болды. Алайда 1664 жылы голланд флотының қолбасшысы Де Рюйтер Гвинеядағы ағылшын бекіністері мен кемелерін басып алып, компания үлкен шығынға ұшырап, лицензиясынан айырылды. 1672 жылы ағылшындық Корольдік Африка компаниясы ресми түрде өз қызметін бастады. Бұл компания ұзақ уақыт бойы Гвинея жағалауында сауда жүргізді және британдық өнеркәсіпке айтарлықтай әсер етті. Мысалы, компанияның арқасында ағылшын жүн және мақта бұйымдарына сұраныс артты, ал Шеффилд қаласының өнімдері үшін жаңа нарықтар ашылды. Африкадан піл азуы, бояғыш ағаш, балауыз және алтын шаңы әкелінді. Алтын Англияда көп мөлшерде гинея монеталарын соғуға мүмкіндік берді. Алайда компанияның басты табыс көзі құл саудасы болды. Гвинеядан сатып алынған қара нәсілді адамдар Америкадағы ағылшын отарларына құл ретінде жөнелтіліп отырды. Кері бағытта Англияға негізінен қамыс қант жеткізілді. Бұл да британ нарығында үлкен сұранысқа ие өнімге айналды [5.30].

1790 жылға қарай Африка жағалауында шамамен қырық бекініс пен сауда орны жұмыс істеді. Олардың ішінде он төрті ағылшындарға, он бесі голландтарға, ал қалғандары француздар, португалдар және даттарға тиесілі болды. Сол кезеңде жыл сайын 100 мыңнан астам адам құл ретінде сатылған. Жалпы алғанда, 1800 жылға дейін құл саудасының құрбандары 30 миллион адамнан кем болмағаны болжанады. 1677 жылы Англияда Батыс Үндістан аралдарының отаршылары мен континенттік Америка колонияларының өздері Мадагаскар мен Шығыс Африкаға құлдар үшін кемелер жібергені кеңінен белгілі болды. Мысалы, 1678 жылы Мадагаскардан үш құлдық кеме екі айдың ішінде Барбадос аралына келді. Олар аралға 900 құл әкелді. 1681 жылы

Барбадос губернаторы соңғы жеті жылда Барбадосқа Мадагаскардан көптеген құлдар әкелінгенін мәлімдеді. Массачусетс, Нью-Йорк, Вирджиния — бұл колониялардың барлығы Мадагаскармен және Шығыс Африкамен тікелей құл саудасымен айналысты. Бірнеше құлдық кемелер Нью-Йорктен Мадагаскарға немесе Шығыс Африкаға тұрақты саяхат жасады [6.53].

XVII ғасырдың ортасында. Вест-Индияда аралдардың отаршылдықпен бөлінуі аяқталып, олардың шаруашылық дамуы басталды: плантациялар құрылды, аралдар арасында шаруашылық және көлік байланыстары орнатылды. Әрбір колония өзін қалай қорғау керектігін білетін. Батыс Үндістандағы қарақшылар үшін өмір барған сайын қиындай бастады. Вест-Индия үшін бақыт мырзаларының уақыты аяқталып, олар Үнді мұхитына қарай жылжи бастады, олар 18 ғасырдың алғашқы онжылдықтарында өздерінің қарақшылық саудасымен айналысты. Еуропа елдерінің үкіметтері Үнді мұхитындағы филибастермен күресті күшейте бастағанда, олардың кейбіреулері тұтқынға алынып, өлім жазасына кесілді немесе түрмеге жабылды, басқалары кемелерін тастап, отаршылардың, саудагерлер мен матростардың аласапыран әбігеріне жоғалып кетті, басқалары аз ақша жинап, аралдардан жер сатып алды - уақыт өте келе олардың аралдарынан жер сатып алды. турбулентті өткен [6.54].

XVIII ғасыр — Жаңа әлемдегі британ отарларының гүлдену кезеңі болды. Бұл кезеңде Британ империясының отарлау саясаты негізінен Вест-Индия мен Солтүстік Американың материктік отарларына бағытталды. Дәл осы аймақтардан ағылшын кәсіпкерлері өз табыстарының негізгі бөлігін алып отырды. XVIII ғасырдың 1775–1776 жылдарындағы Тәуелсіздік соғысының нәтижесінде Англияның Солтүстік Америка отарлары тәуелсіз мемлекет — Солтүстік Америка Құрама Штаттарына айналды. Құл саудасының жетекші елі Англия құлдар үшін ең үлкен нарығын жоғалтты. Сонымен қатар, ол АҚШ аумағына одан әрі құлдарды әкелуге қарсы болды: Ұлыбритания үкіметі жаңа тәуелсіз мемлекетке экономикалық блокада жариялады, ал араб африкалықтары ондағы негізгі жұмыс күші болды. Вест-Үндістан аралдарының британдық отаршылдық жүйесіндегі орны да өзгерді. Британдық билеуші табы бұдан былай Африка құлдарының Батыс Үндістан мен Америкаға әкелінуіне мүдделі болмады. Британдық отаршылдық мүдделерінің ауырлық орталығы Вест-Индиядан Шығыс Үндістанға ауыса бастады [6.74].

XVIII ғасырдағы құл саудасы жүйесі XVII ғасырдың екінші жартысындағы жүйеден өзгеше болды, бірақ бұл бір жарым ғасырлар бір ғана кезеңді білдіреді. Құл саудасы ол кезде «қарапайым жинақтау сәттерінің» бірі болды

және Еуропадағы капитализмнің дамуына тікелей ықпал етті. Дәл XVIII ғасырда, еркін құл саудасы қызып тұрған кезде, Африка «қара нәсілділердің қорық алаңына» айналды. XVIII ғасыр Вест-Индиядағы ағылшын қант колонияларының гүлденуі және оның континенттік американдық колонияларының қарқынды дамуы уақыты болды. Батыс Үндістанның егіншілерінің байлығы сол кезде мәтелге айналды. Шығыс Үндістан емес, Батыс Үндістан сол кезде британдық тәждегі ең үлкен зергерлік деп саналды. Бай адамды әлі үнді набобы деп атамаған. Олар ол туралы: «Батыс Үндістанның өсімдік өсірушісі сияқты бай» деді. XVIII ғасырдың соңында құл саудасына тыйым салу туралы пікірталастар жүріп жатқан кезде, оны жақтаушылар бұл саланың экономикалық маңызын дәлелдеуге тырысты. 1795 жылы Британдық Вест-Индия аралдарынан әкелінген тауарлардың құны 8,8 миллион фунт стерлингке бағаланған. Бұл тауарларға қосымша салықтар мен кедендік төлемдер 1,6 миллион фунтты құрады. Осы жүктерді тасымалдау үшін 8000 теңізші жұмыс істеген 664 кеме қажет болды [6.43].

1794 жылы Англиядан Батыс Үндістанға жалпы құны 3,7 миллион фунт болатын тауар жөнелтілді. Бұл жүктерді 700 кеме жеткізді, ал оларда 12 мың теңізші қызмет етті. 1787 жылы Вест-Индиядан Англияға тауар жеткізу үшін 573 кеме қажет болды, олардың жалпы жүк көтергіштігі 131 934 тонна болған. Бұл көрсеткіш 1789 жылғы бүкіл ағылшын сауда флотының (1054 мың тонна) шамамен сегізден бір бөлігін құрады. 1798 жылы Батыс Үндістан плантацияларынан түскен кіріс 4 миллион фунт стерлинг болды. Бұл Англияның бүкіл дүниежүзімен жүргізген саудасынан түскен табысынан (1 миллион фунт) әлдеқайда көп еді. Бүгінде күнделікті тұтынатын кейбір тағамдар XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басында өте сирек әрі сәнді болып есептелген. Мысалы, қуырылған картоп сол кезде патша сарайларында тек қызық ретінде ұсынылатын. Қант бастапқыда Шығыстан әкелініп, өте қымбат болғандықтан, тек бай адамдардың үйінде ғана пайдаланылды. Ол сәнді зат ретінде бағаланып, дәрігерлер түрлі ауруларға ем ретінде жазып беретін. Қант дәріханаларда жоғары бағамен сатылатын. XVIII ғасырдың екінші жартысында Вест-Индиядан қант көптеп әкеліне бастаған кезде, оның бағасы біршама төмендеді. Мысалы, сол кезеңде Англияның үлкен қалаларында қант наннан бар болғаны он екі есе ғана қымбат болды — бұл бұрынғыға қарағанда әлдеқайда арзан еді [6.45].

Қорытындылай келе, жаңа кезеңдегі Ұлыбританияның отаршылдық саясатының қалыптасуы мен ерекшеліктері елдің ішкі саяси және экономикалық дамуымен тығыз байланысты болды. XVIII ғасырда Британия

индустриялық төңкерістің алғашқы ошағына айналып, қуатты әскери-теңіз флотына сүйене отырып, жаһандық сауда мен отарлық кеңеюде басты рөл атқарды. Экономикалық өрлеу метрополияның саяси беделін арттырып, шетелдегі ықпалын күшейтті. Бірінші Британ империясының құрылуы Ұлыбританияның Солтүстік Америка, Кариб теңізі және Үндістандағы үстемдігін бекітті. Бұл кезеңде отарлар шикізат көзі және дайын тауарлар нарығы ретінде қолданылып, Британияның жаһандық капиталистік жүйеде жетекші орын алуына негіз қалады.

Сонымен қатар, ағылшын отаршылдығының тарихындағы ең қара дақтарының бірі — құлдық сауда болды. Африкадан Америкаға миллиондаған адамдарды күштеп әкеліп, оларды плантацияларда тегін жұмыс күші ретінде пайдалану Ұлыбританияның байлығын еселеп, оның отарлық саясатының шынайы бет-бейнесін көрсетті. Осылайша, отаршылдық саясат Британияның жаһандық гегемонияға ұмтылуының басты құралына айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кузнецов А. А. Колониальная экономика и социальная сфера в Британии: проблемы и перспективы развития. Идеология. История. Имидж / А. А. Кузнецов. - М.: Издательство «Моногатори», 2016. - 94 с.
2. Чернышева Е. В. Колониальная политика Британии в XIX веке: особенности и последствия. История. Международная политика / Е. В. Чернышева. - М.: Издательство «Вестник Томского государственного университета», 2017. - 78 с.
3. Королева О. А. Национальная идентичность в колониальной Британии: между традицией и современностью. Идеология. История / О. А. Королева. - М.: Издательство «СибАК», 2018. - 47 с.
4. Татарина К.Н. Очерки по истории Англии 1640-1815гг. История. / Издательство ИМО Москва 1958 г. 456 с.
5. Дж. Ф. Доу. История работорговли. Странствия невольничьих кораблей в Атлантике / Пер. с англ. Л.А. Игоревского.: ЗАО Центрполиграф, 2013. - 383 с.
6. Копелев Д. Н. Раздел океана - XVI-XVIII веках: История и эволюция пиратства. СПб: Крига, 2013. - 736 с.
7. М. Ципоруха. Под черным флагом. Хроники пиратства и корсарства История.
8. Акимов Ю. Г. От межколониальных конфликтов к битве империй: англофранцузское соперничество в Северной Америке в XVII - начале XVIII в. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2005. - 567 с.
9. Британская империя: становление, эволюция, распад: учеб. пособие/под общ. ред. В. В. Высоко вой. - Екатеринбург: Изд-во «Волот», 2010. -194 с.